

ՀԱՆԴԻՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹԻՒՆ ՎԵՆԵՏԿԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ՝

Վիեննայի նուազ սկզբնաւորութեանէ քայլ առ քայլ ի ճշմարիտ մեծութիւն բարձրացեր էր. աղքատութիւնն իրեն խժանն էր, գործօնէութիւնն՝ իւր դաղտնիքն, իրեն պարզ և նախնական ձեռագործներն յառաջացած և հարկաւ րապատիկ աւելցած էին, նաւական աշխատութիւններն զարմանաց արժանի եղած, նաւարանն՝ եղական: Դշխոյ Ագրիականին, իրեն դրօշն բոլոր Միջերկրականին եզերքը ճանչցուած և պատկառելի էր, ուր նա Միջին դարու մէջ լուսած ամենէն ընդարձակ և ծաղկեալ վաճառականութիւնը կը բանեցընէր: Կայսերը, քահանայապետը, Բիւզանդացիք, Սարակինոք և Նորմանք երբեմն երբեմն զայն բարեկամ ունենալ կը փափաքէին կամ թշնամութենէն կը վախնային: Փոքրիկ տէրութիւն մը առանց նեղութեան նաւատորմիդ կազմեր էր, որ կարող էր բանակ մը փոխադրելու և ինքնակալութեան մը տիրապետելու: Հայրենաց սէրն վենետիկոյ մէջ միշտ իրեն արժանաւայել էր. բոս առթին քաղաքացիք պատրաստ էին օգնելու խորհրդով, դործով, ընչիւք և անձամբ: Քաղաքն այն ժամանակէն ի վեր հանդէսներու քաղաք էր, բայց հանդէսներու որ ըզմարմին կը զօրացընէին (բմբլամարտութիւնք, նաւարշաւք, զինաշարժութիւնք), կամ զսիրտս կը վառէին (Մարիամեանք, Համբարձմանն): Իբրեւ սրանցելուք ջրոյ մէջէն բարձրացած՝ փառաւոր շինուածովք սկսեր էր զարգարուիլ. արդէն Ս. Մարկոսի հրապարակն գեղեցկագոյնն կը համարուէր. տոժին պալատը հիանալի կը կոչուէր. մայր եկեղեցին Գեղեցիկ եկեղեցի մակդիրը ստացեր էր, որուն որմերուն վրայ հասարակապետութեան փառաւորութիւնները կարգալու կու գային օտարք: Շատ կարգաւորութիւնք որ մերձաւոր ժամանակաց պարճանք են, այն ժամանակէն վենետիկոյ մէջ սովորական էին՝ եթէ ոչ հնացեալք: Վենետիկեան դիւանագիտութիւնն ծանուցեալ էր աշխարհի. և Մարկոս Բոլոյ կենդանական և արեւելեան Ասիոյ վրայ առաջին ստոյգ տեղեկութիւնները կը ծանուցանէր Եւրոպիոյ: Վերջապէս՝ վենետիկ աշխարհիս վրայ ստացած համբաւոյն արժանի էր:

Սակայն ժողովուրդն տէրութեան պաշտօններէն զրկուած՝ չղանդաղեցաւ ձայնը բարձրացընելու: որուն հաւատ տրին են Մարինոյ Պոքքոնիոյի (1800) և Պայամոնդէ Դիէբոլոյի (1810) դաւադրութիւններն: Կ'ընդունինք որ այս վերջնոյս դիտումն ուրիշ էր. բայց չենք կրնար ժխտել որ կուսակցաց մեծ բաղմութիւն մը գտաւ ժողովուրդեան մէջ, որոնց կիրքը զիտցաւ զրգոնը ընականաբար: Դաւաճանութեան գործադրուե-

լուն առթիւ եղած աւարառութեամբն հանդերձ պէտք չէ մոռնալ թէ շատերն ինչ պատճառաւ 'ի սկզբան ոտք ելան և յետոյ թերեւս սպաննուեցան: Դաւաճա նութիւնն, չյաջողելով ինչպէս որ սովորական է, աւելի ամրացնելու ծառայեց այն ազնուապետութիւնը զոր կօրծանել կը մտածէր: Վասն զի Տասանց ժողովը հաստատելու պատճառ եղաւ. որուն առաջ պաշտօնն եղաւ փնտրել կամ ջնջել օրինաց հակառակող մատնիչ անուանեալները. բայց յետոյ իսկոյն վարչութեան գործիք՝ մանաւանդ թէ կեդրոն դարձաւ Այսպէս Տասանց կ'իսկնէր հսկել հաստատեալ կարգաց կատարման, որոնց դէմ դարձեալ դաւ եղաւ յամին 1328, և քիչ վերջը (1355) նոյն իսկ Մարին Ֆալէրոյ տոժին ձեռքով. որ հաւանօրէն առանձնական քիշախնդրութենէ շարժած կը փափաքէր բացարձակ և առանձին գլուխ ըլլալ հասարակապետութեան. իրեն փառասէր ըզձից նեցուկ գտաւ, ըստ պատմեցաց դարուն, ժողովրդեան այն մասն որ ինքզինքն արհամարհեալ կը սեպէր տիրապետող ազնուապետութէ բուն վարմունքէն: Բարեբաղդաբար դաւն յայտնուեցաւ, և այսպէս բռնաւորութեան առաջն առնուեցաւ, որ՝ իտալիոյ ուրիշ քաղաքներուն պէս՝ զվննեալ տիկ պիտի հարստահարէր: Աւելորդ է դաւակցաց և տոժին թշուառ վերջը յիշել: Բայց այս նոր վտանգս յաղթական ազնուապետութեան աչքը բացաւ, որ փորձով տեսաւ թէ չէր կրնար թագաւորել եթէ ինքիւրեն մեծ սանձ մը չդնէր, յիշեալ Տասանց ժողովոյն ձեռքով, որ 1335էն 'ի վեր կայուն սահմանուելով, տասն անձէ բաղկացեալ էր, բայց տոժն և վեց խորհրդականք ալ յայնմ անուտք և քուէ ունէին. և իբրև օրինակ ներկայացուցին՝ Տերութեան երեք իշխանաւորներէն (Avogadori di Comun) զոնէ մին պէտք էր առաջիկայ գտնուիլ: Սակայն զործոյն ծանրութիւնն 1355էն ստիպեց զՏասանքը Յաւելուած (Aggiunta կամ Zonta) մը խնդրելու քսան նշանաւոր անձինքներէ

կազմեալ. և այս յաւելուածս շատ կամ նուազ թուով, ըստ պարագային, 'ի ժողով կը գումարուէր երբոր մեծ խնդիր մ'ըլլար: Ձեռք կրնար հօս մանրամասն Տասանց վերաբերեալ պաշտօնները յիշել. այսչափ ըսեմք թէ իրենց պարտքն էր դրուած կարգաց 'ի պաշտպանութիւն հսկել, եւ յայտնի նշան է իրենց իմաստութեան 'ի սկզբանէ հետէ իմանալին որ ազնուապետութեան յաղթութիւնն ոչ պէտք էր և ոչ կարելի զժողովուրդն ընկճելով ամրացնել, այլ ազնուականաց զգուշաւորութեամբ, յերեմի ժողովրդենէն աւելի առ ազնուականս երկիւղալի եղան Տասանք. և իրենց զեղծմամբն հանդերձ, որ յայտնի է թէ տգիտութեամբ կամ չարամտութեամբ աւելի բարդուեցաւ, հասարակապետութեան անունը և անկախութիւնը փրկեցին, և շատ անգամ իրենց վրայ եղած համբաւէն աւելի լաւագոյն եղան:

Ձայս ըսելնէս վերջը դժուար չէ իմանալ թէ ինչպէս հասարակապետութեան կարգաց հիմնական փոփոխութեամբն ալ ռամկին ազնուական զգացմունքն չիլլաւ կամ չնուազեցաւ: Ցաւալի է որ ասոր փորձն ընդ մէջ վննեալի և շենոմպայի հասարակապետութեանց եղբայրատեաց պատերազմաց մէջ կը դաննէր. Բազմաթիւ եղան այս պատերազմներս, բայց կրնան մէկ մը միայն կոչուիլ, որ վաճառականական նախանձորգութենէ ծագելով քիչ շատ երկուքին ալ ծանր վնասովը վերջացաւ: Լատին կայսրութեան կանգնուումն 'ի կոստանդնուպոլիս և յետոյ անոր անկումն՝ իբրև հրոյ մէջ ձէթ լեցնել եղաւ: Վննեակեցիք յաղթեալք 'ի Գուրցոյա (1298), յաղթողք 'ի Լոյէրա (1353), երկրորդ անգամ յաղթեալք 'ի Սարիէնցա (1354) և դարձեալ յաղթողք յԱնցիոյ (1378), այնպիսի պարտութիւն մ'ունեցան 'ի Բոլա՝ որ զշենոմպայիս մինչ և Գիոնօնիոյ մէջ բերաւ, մանաւանդ թէ 'ի ծոց վննեակոյ լծակին (1379): Վննեակի առանց նաւապետի, առանց նաւատորմի, առանց պաշարուց, ա-

ուանց պաշտպանութեան հնարից, և ըստ գոռոզ ասացուածոյ Պետրոս Տօրիայի, գրեթէ առանց յուսոյ, կարծես թէ 'ի վախճան իւր հասեր էր: Այն առանց ազնուականք զիսխկին զարմանալիքն յիշեցին, և յանուն տոժին ընդհանուր ժողովն գումարուեցաւ: Ազնուականք վերջին պատանին ուսմին հետ պիտի բաժնէին. բայց ամենքն՝ թէ ազնուականք և թէ ուսմիկը՝ պէտք էին խորհրդով և բազկաւ օգնել հասարակաց պաշտպանութեան: Ոչ ոք իր պարտքէն պակսեցաւ, և ոչ կանայք անդամ: Քիչ օրուան մէջ գանձն հաւաքուեցաւ. նաւատորմիւ մը պատրաստուեցաւ զինեալ բանակով: Անդրէաս Գոնդարինի տոժն ոչինչ արգելք համարելով ութնամեայ հասակն՝ տորմիկն հետ պատերազմի գնաց: Վիկտոր Բիզանի բանտէ հանուելով և Կարողոս Նիշի Արեւելքէն նոր դարձած՝ կորովով և խոհմով թեամբ զիրար գերազանցեցին: Յունիսի 24^{էն} յամին 1380 Քրիստոս ետ առնուեցաւ. և յալորդ տարին (8 օգոստոս) Ամստեղ Սաւոյիոյ իշխանին միջամտութեամբն երկու նախանձորդաց մէջ խաղաղութիւնն կնքուեցաւ 'ի Գուրին: Այս առթով երեսուն ընտանիք 'ի ժողովրդենէ իբրև 'ի վարձարժանաւոր՝ Մեծագոյն ժողովոյն անդամ ընտրուեցան:

Այս ժամանակներս դիպուածներ կը հանդիպէին որոնք մեծապէս հասարակապետութեան քաղաքական կերպարանքը պիտի փոխէին: Մինչև ցոյժ դար ժովու վրայ էր Վենետիկոյ աչքն, և Իտալական ցամաքին վրայ պատառիկ մը հող միայն ունէր: Սկային կը սկըսէին Թուրքը Արեւելքի մէջ երևնալ, և Իտալիոյ իշխանութիւններն կազմուիլ. եթէ առաջինքն քիչ ատենէն կրնային ահաւոր թշնամիներ ըլլալ, երկրորդներն արդէն նեղացուցիչ դրացիներ դարձեր էին: Ուրեմն հասարակապետութիւնն ցամաքին վրայ դարձուց մը տաժութիւնը, և սկսաւ Իտալական պատերազմաց և քաղաքական խնդրոց մէջ խառնուիլ, իր թիկունքը հզօր թշնա-

միներէ պաշտպանելու և հեռաւոր վրտանգաց դէմ յենարան մը պատրաստելու համար: Աղէկ եղաւ ասիկայ թէ դէշ, մատենագիրք տարաձայն են: Յայտնի է թէ Իտալիոյ պատերազմներն հասարակապետութեան ուշադրութիւնը ցրուեցին, որով պէտք եղածին պէս ուժով չպաշտպանեց Կոստանդնուպօլսոյ կիսակործան բաղդը. բայց Թուրքաց հետ պատերազմներուն մէջ կրնար արդեօք գրեթէ երեք դար դիմանալ, զոգցես միայնակ՝ հսկայի մը դիմաց, եթէ հեռաւոր ժողովրդու մէջ ունեցած կալուածներէն զատ ուրիշ զօրութիւն չունենար, որոնք քայլ առ քայլ պատերազմաւ թշնամոյն ձեռքն անցան: Չենք կրնար այս տեղ սոյն առարկութեան վրայ վիճել և ոչ վենետիկեան տիրապետութեանց մանրամասն պատմութիւնն ընել, Բաւական համարինք աւանդէն նշանաւոր տիրապետութեանց շարքն յառաջ բերել Չիբոնեայի Ժաւանակագրութեանէն. որք են, Գրէվիզ (1338), Վիլենցա, Ֆէլդրէ, Պասասոնոյ, Պէլլունոյ (1403), մաս մը Բուլգիէնէի (1404), Բատուա, Վերոնա (1405), Ուտինէ և Ֆրիւլի (1420), Պրէշիա (1426), Պէրկամոյ (1427), Քրէմա (1449), Ռովիկոյ (1484) և Քրէմոնա (1499): Չիլատակեցինք ժամանակաւոր կալուածները, որովհետեւ թէպէտ կարճատե չեղան՝ բայց բուն Յամաք երկրի կոչուած գաւառներուն մասը չեն կազմեր. որոնք, արժանի է յիշատակել, ինքնաբերաբար անձնատուր ըլլալով կամ 'ի զինուց յաղթութեով հանդերձ՝ իրենց յատուկ օրէնքն, առանձնաշնորհութիւններն և սովորութիւնները կը պահէին. գոհ ըլլալով հասարակապետութիւնն զիսաւոր քաղաքներուն համար գատաւոր (Podestà) մը ղրկելու, որ ժողովոյն նախագահն էր և գատաւոր կը կատարէր, և գորավար (Capitano) մ'ալ որ կը հսկէր 'ի պաշտպանութիւն և հարկաց վրայ: Երկրորդական քաղաքաց մէջ այս երկու պաշտօններս մէկ անձի մը վրայ կը կենդրոնանային: Բայց եթէ երկօք ըլլա-

թիւնն չափաւորուելով (1458), Տասանց ժողովն պատշաճ դատուեցաւ (1468) . որոնց ամենայն գաղտնութեան արժանի խնդիրներ յանձնուելով, առանց զգալու նորանոր զեղծմանց ճամբայ բացուեցաւ :

Հասարակապետութիւնն զեռ իր տաւրածակնութեան ոյժն չէր սպառած , բայց միւս կողմանէ իրեն անկման նշանները կը նշմարուէին : Սակայն այսու չենք ուզեր Ֆրաքարի յուզեալ վարչութեան հետեանաց մեծ նշանակութիւն մը տալ : « Եթէ Ֆրաքարի տոժըլայ , ըսեր էր իր նախորդն Թովմաս Մոլենիկոյ մեռնելուն ժամանակ (1423) անոր ընտրութենէն ետ կեցընելով , միշտ պատերազմաց մէջ պիտի ապրիք . ո՛վ որ տաան հազար տուրքաթ ունի՝ հազարէն աւելի պիտի չմնայ քովը . ո՛վ որ երկու տուն ունի՝ մէկը պիտի կորսնցընէ . պիտի վատնէք ոսկի , արծաթ , աւուն և պատիւ . և փոխանակ տէր ըլլալու՝ վարձկանաց և անոնց առաջնորդաց ծառայք պիտի ըլլաք » : Ստուգուեր էր կանխատեսութիւնն . բայց հասարակապետութիւնն կրնար զօրանալ , վերականգնիլ , եթէ ղժաղդաբար շատ դիպուածներ վրայ հասնելով՝ անոր ոյժն սպառած չըլլային , որոնց զլխաւորները պատշաճ կը համարինք համառօտիւ յիշատակել այս տեղ :

Աջնուականը մեծ վտանգի ժամանակ , ինչպէս տեսանք , ժողովրդեան դիմած էին (1380) և հրաւիրած էին բազկաւ և խորհրդով հայրենեաց օգնելու : Ժողովուրդն համապատասխանած էր հրաւիրանաց . և վենետիկ ազաւտելով՝ երեսուն ընտանիք՝ ի ժողովրդեանէ ի՛նքեմ Մեծագոյն ժողովն կ'ուզէր հասարակապետութեան ղեկը ձեռացը մէջ ունենալ՝ պէտք էր որ հասարակապետութեան մէջ եղած բոլոր հանճարեղներն և քաջերն ի մի հաւաքէր : Անոր համար քառասնից մէջէն երկու զլխաւորք՝ Պետրոս Արիմանտոյ և Պետրոս Միանի քիչ տարի վերջը (1403) կ'ուզէին առաջարկել որ երբ պատրիկ ըն-

տանիք մը ջնջուելու ըլլայ , ժողովրդեան մէջէն արժանագոյններէն մէկն անոր տեղն անցնի : Բայց ազնուապետութիւնն կը սկսէր իւր դատուն թերուութիւնները ցուցնել , և ոչ միայն արհամարհեց այս իմաստուն խորհուրդս , որ թերեւ զինքը կրնար փրկել , այլ և ոչ ներեց որ խնդրոյ նիւթ ըլլայ : Անոր հակառակ 1423ին բողոքովն վերցաւ Ժողովրդական խորհրդարանն (Arengo) . և Մեծագոյն ժողովով որոշեալ ամենայն օրէնք և կարգադրութիւնք վաւեր և հաստատուն պիտի համարուէին , առանց ժողովրդենէն հաստատուելու , որուն անունն իսկ քիչ ատենէն հասարակաց գործոց մէջէն ջնջուեցաւ . վասն զի Հասարակութիւնն վենետիկոյ (Comune Venetiarum) անուան փոխանակեց Իշխանութիւնն (Dominium կամ Signoria) (1462) : Ժողովուրդն չլարժեցաւ , որ յայտնի նշան էր թէ հասարակաց գործերէ քաշուեր է : Բայց ազնուապետութիւնն որ երեք դար (1172-1462) յամառութեամբ յաղթանակին հասնիլ կը դիտէր , չնախատեսեց որ իրեն վտանգն կը սկսէր այս տեղ : Եւ իրացընէ այս ժամանակներէս կը սկսէին , կամ աւելի կը յաճախեն հասարակաց գործոց մէջ աղմուկը ընդդէմ հետամտից իշխանութեան , կողմնակցութիւնք , տարաձայնութիւնք , փառաւորութիւնք , բռնութիւնք , վերջապէս՝ զեղծմունք ազնուականաց , զորս Տասունը օրինօք և սպառնալօք հանդերձ՝ անգիտանալ կամ ջնջել չկարենալ կը ձեւացընէին : Ազնուապետութիւնն ծանրաքայլ բայց սկսեր էր ապականիլ . և եթէ ձերականոյտն կը գանգատէր 1535ին որ « ազնուական երիտասարդութիւնն առևտրոց չի զբաղիր քաղքին մէջ , ոչ նաւարկութեան և կամ ո՛ր և իցէ գովելի ձեռագործի » , ըսել էր թէ վաճառականութեան և արուեստից անհոգութիւնն ալ մեծ էր : Ժողովրդեան մէջէն քարտուղարաց դասն միայն հասարակաց գործոց մասնակից էր , ծնընդեամբ քաղաքացիք կը կոչուէին , որոնք միշին դասակարգութիւն մը կազմեցին

և ազնուապետութեան ապագայ անկման ժամանակ հետզհետէ մեծ կարևորութիւն ստացան : Բայց ժողովրդեան մեծ մասն հասարակաց գործերէ անմասն ըլլալով, փութալնութեամբ առանձնական գործոց կը զբաղէր : Բայտ թովմաս Մոյսնիկոյի՝ վենետիկ մէջ իր ժամանակն (1423) երեսունուվեց հազար նաւաստիք կային . նաւական շինուածոց՝ վեց հազար գործաւորք, երեք հազար՝ ոստայնանկութեան, բամբակեայ կտաւոց՝ տասնուվեց հազար. մնացածն ալ այս գումարէն կրնայ չափուիլ : Բայց տէրութեան գործերէն դուրս ըլլալն պէտք էր որ ֆլասէր ժողովրդեան ճարտարութեանց, և արդէն 1430էն ի վեր օրէնք մը կը գտնենք, յորում կ'ըսուի՝ թէ « ձեռագործք յանկման են . և եթէ քստ ժամանակին չհոգացուին՝ չարագոյն վերջ պիտի ունենան ի մեծ ֆլաս քաղաքիս, որուն մուտքն կը նուազի և ժողովուրդն կը սպառի » : Կան խեղ վախեր էին՝ բայց ստոյգք . վասն զի առանց անգիտանալու այն քաղաքական տեսլութեան յարգը, յորում անկարելի էր թէ տիրէր մէկու մը բացարձակ կամքն և կամ շատերու ազատութիւնը, միւս կողմանէ չենք կրնար չճանչնալ որ ազնուապետութեան բոլորովին յաղթանակն՝ հաւասարապէս ֆլաստակար էր թէ յաղթողաց և թէ պարտելոց : Պատճառներն յայտնի են . հետեանքն ծանր պիտի ըլլային՝ այլ անհրաժեշտ :

Այս ժամանակներս ուրիշ դէպք մ'ալ կը հանդիպէր որ մեծ հարուած պիտի ըլլար վենետիկ բարդաւաճմանց, եռու տանդուպոլիս թուրքաց ձեռքն ինկնելով՝ այն երկիրներուն քաղաքական և վաճառականական վիճակներն կրնային ամբողջապէս փոխուած համարուիլ և հասարակապետութիւնն պէտք էր յառաւ և աւելի քան զուրիշ տէրութիւնները վախնալ և հետեանքը կանխատեսել :

Ասոր համար Մեհմէտ Բ հետ դաշնադրութիւն մ'ըրեր էր (1454) . բայց ո՛վ կրնար վստահիլ, թէ միայն վաճա-

ռականութիւններն, այլ նաև կայուածներն վտանգի մէջ էին ի թուրքաց : Եւրոպա կը զգար այս նոր պետութեան վտանգը . բայց ընդհանրապէս ուրիշ կերպով օգնութիւն չէր տար վենետիկոյ՝ բայց եթէ բանիւք, ինքն վենետիկ ստիպուեցաւ ուրեմն գրեթէ միշտ առանձին ընդդիմանալու պատերազմաւ : Հասարակապետութեան ինդիքն՝ քաղաքականութեան խնդիր էր, ուստի պատերազմն ալ արդար եղաւ և յաճախ դիւցազնական, այլ ոչ միշտ նոյնպէս յաղող : Պոլոս Էրիցցոյ ի Նէկրոբոնդ (1470), Պետրոս Մոյսնիկոյ ի Զմիւռնիա (1472) և Անտոն Լորետան ի Սկիւտար (1474), բաւական էին ցուցնելու թէ ի վենետիկեցիս չէր չիջած այն քաղութիւնն, որուն վրայ թերևս յանրաւի կ'ուսկած տուաւ Անտոն Երմանի (1499) : Բայց քսան տարի թուրքաց հետ յամառութեամբ մղեալ երկու պատերազմունք (1463-1479, 1499-1503) երկու դաշնադրութեամբք վերջացան, որոնցմով վենետիկ ոչ միայն կորսընցուց զԳրյոյեա (Աքսէրայ), և զՍկիւտար՝ յԱլպանիա, զՍոֆիսմենէ և զՆէկրոբոնդէ Արիպեղադոսին մէջ (1479), զԼեբանդոյ, զԳորոն և զՄեթոն (1503) « որոնք հիմունք և ապահովութիւն էին հասարակապետութեան » Արևելից այն կողմն, « այլ և ստիպուեցաւ թուրքաց հարկ մ'ալ հատուցանելու : Եւ արդէն Կիպրոսի համար՝ որ եատարինէ Գոռնարդի վիճակեր էր՝ հասարակապետութիւնն հարկատու եղած էր Սուլթանին (1489) : Ինչպէս երթալով կը բողբոյլէին, կը բազմանային կործանման սերմանքն : « վենետիկ, կ'ըսէ ժամանակակիցն Հերոնիմոս Բրիուլլի իրեն Օրագրութեանց մէջ, մեծ խեղճութեան մէջ էր՝ ծովային իշխանութիւնը կորսնցնելու վախէն . վասն զի վենետիկեցուց նաւարկութիւնն և ծովային զրութիւնը պակսելով, իրենց փառքն և համարումն ալ պիտի պակսէր, և քիչ տարւոյ մէջ կամաց կամաց պիտի ջրնջուէին » :

Մովային զօրութիւնն ի թուրքաց

վտանգի մէջ էր, նաւարկութիւնն ալ գլխաւորապէս Բորդուգայցւոց նոր աշխարհներ գտնելէն ։ Գորդուգոսի առաջարկութեանց մերժուելուն վրայ 'ի վեհեռակեցւոց' հաւաստի յիշատակութիւն մը չի գտնուիր ։ Ընդ հակառակն կը գտնուին յիշատակարաններ՝ որոնք կը հաստատեն, թէ ինչպէս ուշադրութեամբ Բորդուգայցւոց յառաջադիմութեան աչք տնկեր էր ։ Աղէկ կը զգար հասարակապետութիւնն որ ասոնցճամբորդութիւններն իրեն վաճառականութեան մահացու հարուած մ'էին ։ Ուստի ոչ միայն խորհուրդ տուաւ Մամէլուքաց Հնդկաստանէն 'ի Գահիրէ և անկէ Եւրոպա մտնող համեմոց վրայ ծանրացեալ հարկը վերցնելու, այլ կանխատեսութեամբ 1504էն Սիւէզի անցըր մտածեց ։ Իրաւ է որ յետ երկար վիճմանց զգուշացաւ յայտնապէս առաջարկելու զայն Սուլթանին, Եգիպտոսի հաւանական նախանձորդութենէն վախնալով ։ Սակայն մասնաւոր այս գործերուս վերաբերեալ յանձնաժողով մը, կրնար հաւանորէն հնարք մը գրտնել՝ կամ Բորդուգայցւոց բաղդին մասնակցելու, կամ դռնէ առ ժամանակ մը ուշացնելու այն ձախորդ հետեանքը, որոնք առ հասարակիտալիդ և մասնաբար վենետիկոյ վրայ պիտի գային, վաճառականութեան կենդրոնին Միջերկրականի ծոցէն Ատլանտիկան ափանց վրայ փոխադրուելուն համար, եթէ այս ատեններս հասարակապետութիւնն մրկէ մը պաշարեալ չըլլար, որ կրնար զինքը բոլորովին արմատախիւ ընել և ջնջել՝ եթէ զօրաւոր և ճարտար չգտնուէր ։

Յամաք երկրի տիրապետութիւնն ըզվենետիկ թերակղզւոյն ամենայն խռովութեանց մասնակից ըրած էր ։ Դրժբաղդաբար ժե դարուն վերջին տարիներն և յաջորդին սկիզբներն Եւրոպայի քաղաքագիտութիւնն բովանդակ խաւիդ վրայ դարձաւ ։ և վենետիկ այն հնարագիտութեանց մէջ բռնուելով նախ 1495ին Լուդովիկոս Մորոյ Միլայնու զբախն հետ դաշնակցեցաւ Գաղղիոյ

դէմ ։ չորս տարի վերջը Գաղղիոյ հետ ընդդէմ Մորոյի (1499) ։ Խտալիոյ վրայ այն ժամանակ ոչ վենետիկ և ոչ այլ ոք կը մտածէր, ամեն Տէրութիւն ինքզինքը մեծցնել կը ջանար, և հասարակապետութիւնն քան զայլս արթուն և բաղդաւոր գտնուելով՝ կարծես թէ իր ջանից մէջ ամենէն աւելի կը յաջողէր ։ « Այս անյադ ցանկութիւնս », այսպէս կոչեցին զայն Գամպրէյի խոհմ քաղաքագէտըն, Մեծ Դաշնակցութեան պատճառ եղաւ, յորում ամբողջ Եւրոպա մի և նոյն մտածութեան վրայ միացաւ ։ որ էր կողոպտել զհասարակապետութիւնն իտալիոյ մէջ ունեցած ամեն կալուածներէն ։ և Մաքսիմիլիանոսի կամաց համեմատ՝ նաև աւերել ըզվենետիկ քաղաքը, և տեղը չորս բերդ կանգնել, որոնց պահապանք պիտի ըլլային չորս մեծ զաշնակից Տէրութիւններն ։

Այսպէս մէկ հարուածով հասարակապետութիւնն պիտի կործանէր ։

Եղածն շատ ծանօթ է ։ հասարակապետութիւնն յաղթուելով 'ի Կիտրատտոտա, մերձ 'ի Քրեմնա (1509), իր հպատակները հաւատարմութեան երդմանէն չլուծեց, այլ գործոց ստիպմանէն զբանակը լծակաց եղբրքն ամփոփեց, Յետոյ մտածեց կորսնցուցածը զինուք և հնարագիտութեամբ կրկին ձեռք բերել, և երկուքն ալ յաջողցուց ։ Գամպրէյի Դաշնակցութիւնը քակեց և Սրբազան Դաշնակցութիւնը կազմեց, յորում Յուլիոս Բ քահանայապետն և Ֆէրարիանտ Ուղղափառն և հասարակապետութիւնն, քիչ առաջ իրարութնամիջ, մէկտեղ պիտի պատերազմէին զԳաղղիացիս իտալիայէն վանելու համար (1511) ։ Գաղղիոյ բաղդն խաւարեցաւ 'ի Ռաւեննա, Կաստիլ տը Ֆուսայի մահուամբն (1512) ։ որով Լուդովիկոս ԺԲ, որ Գամպրէյի դաշնակցութիւնը ձևացնողն էր, վերջապէս վենետիկոյ զինեց, պայմանաւ որ ինքն զՄիլան առնելով փոխադարձ զԿիտրատտոտա իրենց պիտի դարձնէր (1513) ։ Եւ Լուդովիկոսի կենդանութեան ատեն

վնենտկեան զինուց ձախորդութիւնքն Մարինիանդի անուանի պատերազմին մէջ յաղթանակեցին (1515) . որով Նոյոնի դաշնադրութեամբ վնենտիկ դարձեալ ստացաւ իր ամբողջ ցամաք երկրի մասը (1516) : Քաղաք մը, որ Եւրոպայի յաղթեր էր, կ'ըսէ Սիլմոնտի, կրնար անմահ համարուիլ, բայց հսկայական պատերազմին համար ըրած զոհերն անոր ոյժը սպառեր էին : Վնենտիկ իր գաւառները ստացաւ . բայց ասկէ վերջը ստիպուեցաւ իր ամենայն ճիգնը թափելու, ըստ անկեղծ պատմագիրի մը բանից, որպէս զի օտարաց հետապօտ և նախանձորդ աչքէն իր անբուժելի վէրքերը ծածկէ :

Եւս առաւել որ հաստատեալ խաղաղութիւնն երկար չտևեց . և իտալիոյ խռովութիւններն և ՚ի թուրքաց վախն կը ստիպէին զտկարացեալն վնենտիկ անդադար գէն ՚ի ձեռին կննալու . Հռոդոսի անկումն յայտնի սպառնալիք էր վնենտիկեաց վաճառականութեան և իւր ստացուածոցն յՍրեւել . և հասարակապետութիւնն մեծ ջանքով կը նաշէր Սիւլէյմանի բարձրութիւնը զըրզող պատճառները հեռացընելու : Սակայն միւս կողմանէ իր պատին ալ զխանայով կայսրութեան դէմ թուրքաց իրեն նուիրած դաշնակցութիւնը մերժեց, և քաջութեամբ պաշտպանեց զԳորֆու խայրէտտինի զինուց գէմ, որ դարձեալ զօրացաւ Արշիպեղագոսի քա-

նի մը կղզեաց տիրելով (1537) : Այն ատեն վնենտիկ Պօղոս Գէ և Կարողոս Ե՛ հետ միաբանելով (1538) դարձեալ, ստուգեց որ ինքն իր վրայ միայն պէտք էր վստահիլ . և հետեալ դաշնադրութեամբ թուրքաց թողուց զնէապօլիս Ռոմանիոյ և զՄալուադիա (1540) : Այն կէ յաջող չեղաւ յետոյ փիլիպպոս Բէ և Պիոս Ե՛ հետ ըրած դաշնակցութիւնն ալ . վասն զի Կիպրոս օգնութիւն չունեցաւ, թէպէտ և Պրակատինոյ նա հատակն զայն ցլերջին չունչ քաջութեամբ պաշտպանեց (1571) . և փիլիպպոս Բէ փառասիրութիւնն թէ և չկըրցաւ զԼեբանդոյի յաղթութիւնն արգելով, սակայն գրեթէ անօգուտ ըրաւ զայն (1571) : Եւ այսպէս հասարակապետութիւնն տեսնելով ՚ի փորձոյ՝ որ դաշնակիցք ոչ վտանգի ժամանակ իրեն կ'օգնէին և ոչ յաղթութեանցը կը հետեւէին, առանձին կիւրքց զխաղաղութիւն (1573) . որուն վրայ յանդիմանութիւն կրեց . բայց Կիպրոսի կորուստն, որ կրնար արգիլուիլ, կ'արդարացընէր զհասարակապետութիւնն : Վերջապէս վնենտիկ միայն ինք զինքը հռչակով ապագային մէջ, ամենին Սուստրիացուց նախանձէն չվախցաւ, երբ Բայմանովայի բերդը կանգնեց, պաշտպանելու համար զՊրիուլի ՚ի թուրքաց, որը կրկին անգամ անոր վրայ ասպատակեր էին (1593) :

Կը շարունակուի :

ԽՕՍՔ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ ՏԵՐԵՆՏԻՈՍ ՄՍԽԻԱՆԻ ԻՏԱԼԱՅԻՌՈ

Տերենտիո Մսմիանի Իտալացի քաջ գրական և փիլիսոփայ հայրենասէր անձն, իր հայրենակիցներէն մեծ խնջոյքի մը հրահրուած ըլլալով ՚ի Բեզարոյ, և շատ զովեսանէր ըսելով այն տեղ յաստիճանաւոր անգամ անձանց և յայլոց, սիրտը ելած այն համառօտ խօսքերը կ'ուղղէ առ քաղաքակիցս իւր : Տեսնելով իր խօսից մէջ դանազան լուսամիտ իմաստներ՝ որք ՚ի դէպ են և յարմար ոչ միայն Իտալացուոց՝ այլ և հասարակաց, ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ, պատշաճ դատեցանք հրատարակելու Բազմամկայիս մէջ Թարգմանելով :

Սիրելի հայրենակիցք իմ .

Պ. Քաղաքագլխին առ իս ուղղեալ մեծամեծ և սիրոյ խօսքերը կը պսակենն այսօր այն չքեղ ընդունելութիւններն և եղական պատիւները՝ զորս առ իս զերլու չէք ձանձրանար : Սակայն մինչդեռ ձեր այս ցոյցերն՝ սրաի ազնիւ և վնհանձն զգացումներէն կը ծագին, յայտնապէս անհամեմատ են իմ տկար